

נספח היסטורי

וילנה, אשר כונתה בעולם היהודי "ירושלים דליטא", היא כיום בירת ליטא. בעבר שלטו בה פולין ורוסיה. וילנה נוסדה במאה ה-12 על מפגש הנהרות וילניוס ונריס ושימשה צומת מסחרי מרכזי. ב-1323 הפכה העיר לבירתה של ממלכת ליטא, ולאחר איחודן של ממלכות פולין וליטא ב-1369 הייתה נתונה להשפעתן של הנצרות הקתולית ושל התרבות הפולנית - מגמה שהמשיכה גם לאחר סיפוחה לרוסיה ב-1795, במהלך חלוקתה הסופית של פולין. במאה ה-19 השתתפה וילנה במרד הפולני ברוסים, ואלה הגיבו ב"רוסיפיקציה" מסיבית של אזרחי העיר. זהותה של העיר נותרה עמומה במהלך המאה ה-20, ועמימות זו אף החריפה בזמן מלחמת העולם הראשונה: בספטמבר 1915 כבשה גרמניה את העיר ושלטה בה עד סוף המלחמה בנובמבר 1918. כאשר נסוגו הכוחות הגרמניים מהעיר הוקמה בה ממשלה ליטאית, אולם זו פורקה עם כיבוש וילנה על-ידי פולין. בשנת 1920 כבש הצבא האדום את העיר והסובייטים התירו לייסד בוילנה שלטון ליטאי מקומי, אולם זמן קצר אחרי כן שוב סופחה וילנה לפולין, דבר שיצר מתיחות מתמדת בין פולין לליטא בתקופה שבין שתי מלחמות העולם.

מראה כללי של וילנה לפני החלמה

ההיסטוריה היהודית של וילנה:

העדות הראשונה לקיום יהודי בוילנה היא משנת 1527, כאשר אזרחי העיר ביקשו מהמלך הפולני זיגמונד הראשון לאסור על יהודים להתיישב בה, אך מכיוון שהאצולה נזקקה להון יהודי, הורשו יהודים אחדים לעבור לעיר. בתוך זמן קצר התיישבו במקום יהודים נוספים, ובשנת 1568 כבר הייתה במקום קהילה יהודית של ממש, שהייתה נתונה למגבלות חוקיות שונות. אזרחי המקום, בהנהגת הסטודנטים המקומיים, סירבו לקבל את נוכחותה של הקהילה היהודית ולכן התקיפו שוב ושוב את היהודים ופגעו ברכושם. למרות זאת, הקהילה היהודית בוילנה פרחת מבחינה מספרית, כלכלית ורוחנית.

במהלך המאה ה-17 גדלה מאוד האוכלוסייה היהודית בוילנה בעקבות שני גלי הגירה מפראג ומפרנקפורט, שבהן נרדפו היהודים באותה עת. בין המהגרים לוילנה היו תלמידי חכמים ויהודים עשירים. כך נמנו בקהילה היהודית 3,000 איש מכלל 15,000 אזרחי העיר. זמן קצר אחרי כן החלו לזרום לעיר פליטים מפרעות ת"ח-ת"ט (1648-1649). מצבם הכלכלי של פליטים אלה היה קשה והקהילה היהודית נרתמה לעזור להם ככל יכולתה. בשנת 1652 זכתה לראשונה הקהילה היהודית בוילנה במושב רשמי בוועד הקהילות היהודיות בליטא.

במחצית השנייה של המאה ה-18, לאחר שהעיר התאוששה מנזקי המלחמות שפקדו את האזור, החלה הקהילה היהודית לשקם את כוחה. בתוך שנים אחדות הפכה וילנה לאחד המרכזים הרוחניים החשובים ביותר באירופה, בראשותם של תלמידי חכמים מהשורה הראשונה. המפורסם ביותר מבין מנהיגים רוחניים אלה הוא רבי אליהו בן שלמה זלמן (1720-1797), הידוע בכינויו "הגאון מוילנה".

אריכות בית הכנסת של הגאון מוילנה, פולין, 1945

הגאון מווילנה, שראו בו עילוי מגיל צעיר מאוד, היה בקי במקרא, במשנה ובתלמוד, ונדע כמומחה בקבלה. כמו כן, למד הגאון מווילנה מדעים כלליים כמו אלגברה, גאומטרייה, רפואה ותחומים נוספים. אף-על-פי שלא היה בעל תפקיד רשמי בקהילה, התקבצו סביב הגאון מווילנה תלמידי חכמים רבים, והוא היה לדמות מרכזית בוילנה וברחבי העולם היהודי כולו. השפעתו של הגאון מווילנה על היהדות ניכרת עד היום.

לקראת סוף המאה ה-18 עמד הגאון מווילנה בראש מאבקה של קהילת וילנה בתנועת החסידות, שיוסדה בגליציה שבפולין ומשם החלה להתפשט במהירות בקרב הקהילות היהודיות במזרח אירופה. בשנת 1772 סגרה הקהילה היהודית בוילנה, בהנהגתו של הגאון מווילנה, את בית הכנסת החסידי המקומי, ואף חרמה את המתפללים בו. וילנה הייתה למרכז זרם "המתנגדים" שנלחמו בחסידות ובערכיה.

בתקופה זו התערער מצבה של קהילת וילנה, והיו לכך כמה סיבות. ראשית, בעקבות חלוקת פולין בשנת 1795 סופחה וילנה לרוסיה, אולם יהודים מווילנה השתתפו במרידות נגד הרוסים ואף נתמכו מקופת הקהילה. שנית, ניסיונותיהם של החסידים והמתנגדים להטות את לב הממשלה החדשה לטובתם גררו התערבות חיצונית בענייניה הפנימיים של הקהילה, התערבות שפגעה אנושות בסמכויותיה של הקהילה היהודית. ערעור נוסף חל בעקבות השפעות תנועת ההשכלה באירופה על הקהילה היהודית ובשל המתח הפנימי בתוך הקהילה. היהודים המשכילים שהושפעו מתנועה זו שאפו לשלב את היהודים בחברה הכללית, והאמינו שבאמצעות אימוץ התרבות, המנהגים והשאיפות של אומות העולם יוכלו היהודים להתקבל כאזרחים שווי זכויות במקומות מגוריהם.

תנועת ההשכלה היהודית במזרח אירופה עוררה את התנגדות מנהיגיה המסורתיים של הקהילה היהודית. המשכילים, מצדם, לא ניסו להשקיט את העימות בוילנה. אדרבה, הם ראו חשיבות עצומה בהפצת ההשכלה בוילנה בשל מעמדה המרכזי של העיר בעולם היהודי.

על-אף התנגדותם של החוגים המסורתיים בקהילה, במאה ה-19 הייתה וילנה למרכז חשוב של תנועת ההשכלה ולמוקד משיכה לצעירים ולסופרים רבים. אולם, גם בשנים שפרחה בוילנה תנועת ההשכלה, המשיכה העיר להיות מרכז חשוב של היהדות המסורתית.

בימי שלטונו של הצאר ניקולאי הראשון (1825-1855) הוטלו גזירות קשות על יהודי רוסיה, ובהם גם היהודים שהתגוררו בוילנה. בגלל רדיפות אלה עזבו את וילנה רבים מיהודי העיר והקהילה התרוששה מאוד. הצאר אלכסנדר השני (1855-1881) ביטל צווים אלו, ובהם את הצו שהגביל את מקומות המגורים של יהודי העיר לכמה רחובות שיועדו לכך, אך בעקבות רצח הצאר בידי מהפכנים רוסים ב-1881 חודשו ההתקפות על היהודים ביתר שאת. בנובמבר 1881 התפרעו חיילים בוילנה והשחיתו חנויות שהיו בבעלות יהודים. בתגובה ארגנו היהודים קבוצות "הגנה עצמית", וכך הצליחו לגבור על המתקיפים ולהסגירם לידי המשטרה.

בעקבות ריבוי ההגבלות על היהודים, ובהן האיסור על התיישבות באזורי גבול, גדלה מאוד הקהילה היהודית בוילנה. בשנת 1897 היו בקהילת וילנה 64,000 יהודים - יותר מ-41 אחוזים מהאוכלוסייה הכללית בוילנה. הגידול באוכלוסייה הגביר את הצפיפות והחריף את המצוקה הכלכלית, דבר שהביא לגלי הגירה לארצות-הברית, לדרום אפריקה ולארץ-ישראל. התנאים הכלכליים הקשים והנסיבות החברתיות יצרו קרקע פורייה להתפשטות רעיונות סוציאליסטיים.

מראה ראוב בוויילנה לפני המלחמה

כך נוסדה בוויילנה בשנת 1897 מפלגת "הבונד" - המפלגה הסוציאליסטית של הפועלים היהודים. בעקבות המצב התעוררו באותו זמן רגשות יהודיים לאומיים והעיר הייתה למרכז חשוב של פעילות ציונית. וילנה הייתה למרכז של ספרות ושל עיתונות ביידיש ובעברית, ובכך בא לידי ביטוי עצם היותה מרכז חי ותוסס של פעילות פוליטית ותרבותית. כך, למשל, נודעה וילנה בזכות ספריית סטראשון - מהספריות היהודיות החשובות ביותר במזרח אירופה.

למלחמת העולם הראשונה היו השפעות חמורות על האוכלוסייה היהודית בוויילנה: שלטונות הכיבוש הגרמניים הנהיגו אפליה כלכלית קשה ועשרות יהודים נרצחו בפוגרומים שיזם הצבא הפולני עם חילופי השלטון לקראת סוף המלחמה.

עם התייצבות השלטון היו בוויילנה 46,500 יהודים, כ-36 אחוזים מכלל תושבי העיר. למרות הקשיים הכלכליים השתקמה הקהילה ובתוך זמן קצר הייתה וילנה שוב למרכז דתי, תרבותי וחברתי משגשג. בימים אלה פעלו בוויילנה כמה ישיבות, שהשתייכו למערכת ענפה של מוסדות חינוך יהודיים, ובהם גימנסיה ומכון להכשרת מורים. שלא כערים אחרות בפולין, רוב הנוער היהודי למד במוסדות אלו, שהשפה שדוברת בהם הייתה עברית או יידיש לצד פולנית.

בתקופה שבין מלחמות העולם התפתחה בוויילנה תרבות בשפה העברית וכן מערכת תרבותית ענפה ביידיש. כך ב-1931 יצאו לאור 17 עיתונים וכתבי עת יהודיים, מתוכם חמישה עיתונים יומיים. בעיר פעלו תיאטרון יידיש, תזמורת סימפונית יהודית ואגודות ספורט כמו "מכבי וילנה". ב-1924 נוסד מכון יו"א לחקר שפת היידיש ותרבות היידיש, ובמרוצת הזמן היה למרכז הגדול בתחום זה. בין שתי מלחמות העולם הייתה וילנה למרכז תרבותי יהודי מודרני אשר מחד גיסא שימר את המסורת העתיקה ומאידך גיסא פרץ ביצירתיות נתיבים רוחניים ותרבותיים חדשים.

עם פרוץ מלחמת העולם השנייה וכיבוש פולין על-ידי גרמניה וברית-המועצות נמסרה וילנה לידי ליטא, ולמשך זמן מה שבה להיות בירתה. למרות החששות הכבדים ואי-הוודאות בנוגע

לגורלה של ליטא, נהרו לוילנה יהודים רבים משטחי פולין הכבושה. עד אביב 1940 התקבצו בעיר 14,000 פליטים. בין אותם צעירים יהודים בלטו שתי קבוצות שנבדלו במאפייניהן הייחודיים: חברי תנועות הנוער הציוניות ותלמידי הישיבות. ביוני 1940 סופחה ליטא, וילנה בתוכה, לברית-המועצות, והייתה לרפובליקה סובייטית. השלטון הסובייטי אסר פעילות של ארגונים ומפלגות יהודיים, ומוסדות החינוך והתרבות היהודיים עברו לרשות הממשלה. נאסרו לימודי עברית, דת והיסטוריה יהודית, וההלאמות פגעו מאוד בפרנסת היהודים. יהודי וילנה, ובייחוד הפליטים, חיפשו דרכים לצאת לעולם החופשי, אולם עמדו בפניהם קשיים רבים: רוב המדינות סגרו את שעריהן בפני פליטים ובימים של מלחמת עולם כמעט לא היה אפשר לנוע בחופשיות. נוסף על כך, המשטר הסובייטי לא ראה בעין יפה ניסיונות הגירה משטחו, ובקשה מסוג זה עלולה הייתה להיתפס כמעשה בגידה שמחייב עונש חמור ביותר. הסובייטים הגלו אלפי פליטים לאזורים פנימיים בברית-המועצות ולסיביר. למרות זאת הצליחו אלפים לעזוב את וילנה ולהגיע לארץ-ישראל, לרוסיה ולמקומות נוספים.

עם פלישת גרמניה לברית-המועצות ב־22 ביוני 1941 החלו הפצצות כבדות על וילנה. יהודים רבים ניסו להימלט מזרחה, אך התקדמותם המהירה של הכוחות הגרמניים מנעה את הדבר מרובם. עד שעלה בידי הגרמנים לכבוש את וילנה ב־24 ביוני 1941 הצליחו להימלט ממנה מזרחה פחות מ־3,000 יהודים. בוילנה נותרו בין 57,000 ל־60,000 יהודים, כשליש מאוכלוסיית העיר.

בחודשי הכיבוש הראשונים רצחו הנאצים, בסיוען של יחידות ליטאיות, 13,000 מיהודי וילנה בפונאר, אתר מיוער המרוחק כעשרה קילומטרים מוילנה. ב־6 בספטמבר 1941 גורשו יהודי וילנה הנותרים לשני גטאות: הגטו הגדול, שיועד לבעלי מקצוע ולעובדים, והגטו הקטן, שבו שוכנו זקנים, חולים ומחוסרי עבודה. תושבי הגטו הקטן נרצחו בפונאר במהלך שלוש אקציות באוקטובר 1941, והגטו הקטן חוסל. הרציחות נמשכו בארבעת החודשים הבאים, עד ינואר 1942, וכ־20,000 מיהודי הגטו נרצחו בפונאר.

מינואר 1942 ועד מרס 1943 נפסקו הרציחות. תקופה זו נודעה כ"תקופה השקטה", ובמהלכה פרוחה בגטו פעילות חברתית, תרבותית ורוחנית. הגטו, בהנהגת היודנראט, נעשה יצרני, ומרבית תושביו עבדו במקומות עבודה מחוץ לגטו ובתוכו. מדיניות היודנראט, בהנהגתו של יעקב גנס, הייתה מבוססת על ההנחה שאם יהיה הגטו יצרני, כדאי יהיה לגרמנים לקיימו משיקולי כלכלה וניצול כוח עבודה.

בתחילת 1942 הוקם בגטו הארגון המחתרתי פ.פ.או - "ארגון הפרטיזנים המאוחד". ב"תקופה השקטה" היה בגטו מעין דו־קיום בשלום בין היודנראט ובין המחתרת, אך באביב 1943, כאשר הורע המצב בגטו ורבו הסימנים שהקץ מתקרב, החריפו היחסים בין גנס לבין המחתרת. גנס סבר כי הבאת נשק לגטו וקשר עם פרטיזנים ביערות מסכנים את קיומו של הגטו. ההתנגשות הגלויה הראשונה אירעה כאשר ניסה גנס להרחיק מהגטו את ראשי המחתרת ולשלוח אותם למחנות עבודה מחוץ לעיר. במקרה אחר נאלץ יצחק ויטנברג, מנהיג המחתרת, להסגיר את עצמו לגרמנים בעקבות איומיהם לחסל את הגטו אם לא ייענו לדרישותיהם.

באוגוסט ובספטמבר 1943 נערכו בגטו אקציות, בהן נלקחו יותר מ־7,000 גברים ונשים כשירים לעבודה למחנות ריכוז באסטוניה. בעת אקציית הגירוש בראשית ספטמבר קרא

ארגון פ.פ.א. לתושבי הגטו לא להתייצב לגירוש ולפתוח במרד. תושבי הגטו לא נענו לקריאות מאחר שהאמינו - כפי שאכן היה - שהגירוש הוא למחנות עבודה, ולא למוות בפונאר, כטענת אנשי פ.פ.א.

פרטיזנים יהודים אברי פ.פ.א. שנאלטו אווילנה ליצרות הדניקי אופרים אווילנה לאאר השארור, יולי 1944

ב־1 בספטמבר לפנות ערב אירע עימות בין הכוחות הגרמניים שסרקו את הגטו לבין אנשי המחתרת. כדי למנוע התנגשויות נוספות ומתוך חשש שקרב בין המחתרת לבין הכוחות הגרמניים יביא לידי חיסול מוחלט של הגטו, הבטיח גנס לשלטונות להעמיד לרשותם יהודים שיישלחו לאסטוניה, לפי המכסה שקבעו, ובתנאי שיוציאו את כוחותיהם מהגטו. הגרמנים הסכימו, ובכך נמנעו עימותים נוספים בתוך הגטו. אחרי הגירושים לאסטוניה נשארו בגטו כ־12,000 תושבים. ב־14 בספטמבר נקרא גנס לגסטפו, ונרצח שם.

ב־23 וב־24 בספטמבר חוסל גטו וילנה. כ־3,700 גברים ונשים נשלחו למחנות ריכוז ויותר מ־4,000 ילדים, נשים וזקנים נשלחו למחנה ההשמדה סוביבור ונרצחו שם. כמה מאות זקנים וחולים נלקחו לפונאר ונרצחו שם. בוילנה נשארו כ־2,500 יהודים בכמה מחנות עבודה, ויותר מ־1,000 איש הסתתרו בשטח הגטו הריק מתושביו, אך רובם המכריע נתפסו בחודשים שלאחר מכן. כמה מאות אנשי מחתרת יצאו ליערות ונלחמו שם כפרטיזנים.

בתחילת יולי 1944, עשרה ימים לפני שחרור וילנה, נלקחו לפונאר היהודים ממחנות העבודה שבעיר ונרצחו שם. כ־150 עד 200 יהודים הצליחו לברוח לפני החיסול ולהינצל.

ב־13 ביולי 1944 שוחררה וילנה.

פחות מחמישה אחוזים מתושבי גטו וילנה שרדו את השואה.